

Майя Дзюба

(Рівне)

НАЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ДВОКОМПОНЕНТНИХ ЕПОНІМІЧНИХ ТЕРМІНІВ-СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ

Досліджено особливості двокомпонентних термінів-словосполучень, утворених від власних назв, у структурно-функціональному аспекті.

Ключові слова: *національна самобутність, епонімічні терміни, структурна модель.*

The peculiarities of two-component term phrases derived from proper names are investigated in structural and functional aspects.

Key words: *national identity, eponym terms, structural model.*

Неодмінна ознака високорозвиненої літературної мови – наявність сформованої і впорядкованої національної термінології, спроможної задовольняти міжнародне наукове контактування. На тлі надшвидких глобалізаційних процесів, зважаючи на тривалу бездержавність української нації, зростає потреба відновлення і збереження національної самобутності української наукової мови.

Проблема збереження національномовної самобутності термінів перебуває в колі зацікавлень окремих вітчизняних дослідників (В. Пілецького, П. Селігея, Г. Онуфрієнко). Специфіку синтаксичного рівня української наукової мови порушено в наукових студіях К. Городенської, Н. Непийводи. Епонімічні спеціальні назви, які становлять значний шар української наукової термінології, з погляду національної ідентичності їхнього структурного рівня об'єктом окремого дослідження не були, що зумовило вибір пропонованої теми.

Епонімічні терміни-словосполучення являють собою словосполучення, до складу яких увіходить хоча б один компонент-епонім. Дослідження фактичного матеріалу підтверджує обґрунтованість висновків про те, що з-поміж масиву термінів-словосполучень з компонентами-епонімами переважають двокомпонентні. Найпродуктивнішою моделлю двокомпонентних епонімічних термінів є модель “іменник у Н. в. + іменник-епонім у Р. в.”, яку широко використовують в усіх природничих терміносистемах, наприклад, у математиці: аксіома Дедекінда, матриця Вандермонда; у медицині: схема Кененгейма, хвороба Вакеза; у фізиці: метод Монте-Карло, розподіл Больцмана; у хімії: реакція Тищенко, синтез В'юрца тощо. Словосполучення, утворені за вказаною моделлю, традиційно називають іменниковими конструкціями з родовим належності.

Спеціальні назви, утворені за розглянутою вище моделлю, можуть мати синонімічні конструкції, утворені за моделлю “відепонімічний прикметник + іменник у Н. в.”, причому зміна моделі на семантику терміна не впливає, наприклад: група Гамільтона = гамільтонова група (матем.); канал Лавенберга = лавенбергів канал (анат.); градус Цельсія = цельсіїв градус (фіз.).

Існування структурних паралелей “іменник у Н. в. + іменник-епонім у Р. в.” і “відепонімічний прикметник + іменник у Н. в.”, які різняться лише в морфолого-синтаксичному аспекті, пов'язано з особливістю родового відмінка як “відмінка абсолютних транспозиційних можливостей” [5, с. 70–71]. На думку Л. Булаховського, в українській мові родовий відмінок – найдавніший специфічно приіменний відмінок із

низкою різних можливих значень, серед яких є кілька паралельних прикметникам [1, с. 554]. І. Вихованець зазначає, що родовий відмінок може слугувати специфічною формою напівморфологізації; у формі присубстантивного родового відмінка немовбито втілюється передтакт повної морфологічної ад'єктивації, тобто родовий відмінок у деяких випадках виступає безпосередньою дериваційною базою завершальної морфологічної ад'єктивації [5, с. 137].

За дослідженням В. Васильченка, структурний тип “іменник-назва особи + -ов-/-ев-” уже в писемних джерелах староукраїнської мови виступає стрункою та стійкою підсистемою, де твірний формант активно взаємодіє з власними назвами українського та іншомовного походження. “Ці виразно посесивні назви заступають собою родовий присубстантивний належності, а в XIV-XVст. становлять уже розвинену і продуктивну підсистему посесивних номінативних засобів” [4, с. 7].

Існування синонімічних моделей “іменник у Н. в. + іменник-епонім у Р. в.” і “відепонімічний прикметник + іменник” в українській термінології пояснюємо синтаксичною ад'єктивацією вихідної розгорнутої описової конструкції, яку використовують для позначення нового явища чи поняття на початковому етапі становлення терміна, причому редукована (порівняно з вихідною конструкцією) модель “іменник у Н. в. + іменник-епонім у Р. в.” відбиває початковий процес морфологізації, втілює передтакт повної морфологічної ад'єктивації, а модель “відепонімічний прикметник + іменник” є наслідком завершальної морфологічної ад'єктивації, наприклад: алгебра, засади якої сформулював Буль → алгебра Буля → булева алгебра; гіпотеза, яку висловив Ріман → гіпотеза Рімана → ріманова гіпотеза (матем.); закон, який відкрив Архімед → закон Архімеда → архімедів закон; теорія, яку запропонував Бор → теорія Бора → борова теорія (фіз.). Тобто в термінологічних конструкціях моделі “іменник у Н. в. + іменник-епонім у Р. в.” реалізовано прикметникове значення родового відмінка як відмінка транспозиції, що веде до повної морфологічної ад'єктивації епоніма у складі словосполучення моделі “відепонімічний прикметник + іменник”.

На нашу думку, за аналогією до загальноновживаної мови, яка тяжіє до прикметникових посесивних форм на противагу іменниковим конструкціям з родовим належності, процес заступання моделлю “відепонімічний прикметник + іменник” моделі “іменник у Н. в. + іменник-епонім у Р. в.” в українській науковій мові природний і перспективний. Поділяючи погляди відомих лінгвістів про те, що синтаксис української мови багато в чому втратив свою національну специфіку й потребує відновлення його синтаксичних традицій [6, с. 178], відбір самобутніх синтаксичних конструкцій для найменування складних понять уважаємо одним із напрямів розбудови власне національної термінології.

Відепонімічні прикметники, які входять до складу термінів- словосполучень, утворено за моделями “епонім + -ов-/-ев-(-єв-)/-ів(-їв)”, “епонім + -івськ-”. Суфікси **-єв**, **-їв**, **-ов** традиційно в загальноновживаній мові поєднують транспозиційну й значеннєву роль: указують на відіменникове походження й виражають значення присвійності. У складі терміна-словосполучення епонімічний компонент-прикметник зазнає переосмислення, оскільки відепонімічна лексема втрачає значення присвійності.

Уживання в складі термінів-словосполучень відепонімічних прикметників на **-івськ-** свідчить про подальший розвиток семантики мовних одиниць цього структурного типу. Досліджуваний матеріал засвідчує, що відповідниками термінологічних словосполучень моделі “відепонімічний прикметник на **-івськ-** + іменник у Н. в.” в англійській мові виступають такі самі конструкції, що й для моделі “іменник у Н. в. + іменник-епонім у Р. в.”. Тобто розрізнення відтінків значень, які передають епонімічні словосполучення, відбувається на ґрунті української мови за її законами, що розглядаємо як один із можливих шляхів розбудови національної термінології, адже невміння перекодувати наукові потоки, що надходять до нас переважно англійською мовою, яка займає сьогодні перше місце у світовій науковій комунікації, призведе до витіснення зі

спеціальної мови питомих виразів. Тому питання про засоби, які сприяли б збереженню особливостей рідної мови й національно-культурного мислення, особливо актуальні.

Відепонімічний прикметник у складі терміна-словосполучення, виступаючи залежною частиною, акумулює в собі вказівку на відносну ознаку, конкретизує, індивідуалізує поняття, позначене головним словом-неепонімом, яке, своєю чергою, відіграє роль своєрідного “категорійного маркера”. Тобто термінологізуючись, відепонімічний прикметник виражає конкретне термінологічне значення, мотивоване структурою самого поняття.

Здатність відепонімічних прикметників утворювати похідні, які є компонентами інших термінологічних словосполучень, – свідчення втрати зв'язків епонімічними найменуваннями з онімною лексиною, повної їхньої епонімізації, що підтверджує думку про перспективність прикметникової епонімічної моделі в термінології, наприклад: евклідов простір (“скінченновимірний векторний простір із додатно визначеним скалярним добутком” [3, с. 477]) – псевдоевклідов простір (“дійсний лінійний простір, забезпечений недодатно визначеним скалярним добутком” [3, с. 478]); гільбертів простір (“комплексний векторний простір, що є нескінченновимірним повним евклідовим простором” [3, с. 477]) – передгільбертів простір (“комплексний векторний простір, у якому визначено скалярний добуток” [2, с. 56]) тощо.

Підтвердженням того, що відепонімічні прикметники в складі термінів-словосполучень на противагу іменникам можуть виражати ознаки, є їхня здатність утворювати однослівні терміни із суфіксом -ість – найпродуктивнішим суфіксом у функції іменникових назв якості на позначення узагальненої ознаки, властивості, абстрактного поняття (наприклад, ліпшицева умова → ліпшицевість (матем.)).

Творення термінів-словосполучень за моделлю “відепонімічний прикметник + іменник” було особливо продуктивним у період “золотого десятиліття” української наукової термінології (1923–1932 рр.), про що свідчить аналіз термінологічних словників та спеціальної літератури і висновки дослідників галузевих термінологій.

Зазначаємо, що не всі двокомпонентні епонімічні терміни з родовим належності можуть утворити синонімічні терміни-словосполучення за моделлю “відепонімічний прикметник + іменник Н. в.”. Це, на нашу думку, стосується, зокрема, термінологічних словосполучень, у яких компонент-епонім є незмінюваним словом, наприклад, інтеграл Діріхле, нерівність Коші, крива Ламе (матем.); дослід Фізо, ефект Віллари, умова Відерое (фіз.). Некоректно утворювати прикметник від прізвищ на -овськ-/-івськ- (наприклад, нерівність Мінковського (матем.)).

Отже, двокомпонентні епонімічні терміни-словосполучення побудовано за двома основними структурними моделями: “іменник у Н. в. + іменник-епонім у Р. в.” і “відепонімічний прикметник + іменник”, які функціонують переважно як морфолого-синтаксичні синоніми (інші структурні моделі непродуктивні). Заступання субстантивної конструкції (“іменник у Н. в. + іменник-епонім у Р. в.”) атрибутивною (“відепонімічний прикметник + іменник”) розцінюємо як один із шляхів розбудови самобутньої національної термінології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булаховський Л. А. Керування // Булаховський Л. А. Вибрані праці : в 5 т. / Булаховський Леонід Арсенійович / АН УРСР; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наукова думка, 1977. – Т. 2. – С. 553–568.
2. Вагін П.П. Основи функціонального аналізу : курс лекцій / П.П. Вагін, Б.А. Остудін, Г.А. Шинкаренко. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – 140 с.
3. Вакуленко М. О. Тлумачний словник із фізики : 6644 статті / М. О. Вакуленко, О. В. Вакуленко. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2008. – 767 с.

4. Васильченко В. М. Мотивація і словотвірне вираження відносних прикметників в історії української мови (відіменникові деривати) : автореф. дис... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Васильченко В’ячеслав Миколайович. – К., 2000. – 20 с.
5. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : академічна граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 400 с.
6. Городенська К. Синтаксична специфіка української наукової мови / Катерина Городенська // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць / відп. ред. проф. Л. О. Симоненко. – К. : КНЕУ, 2001. – Випуск IV. – С. 11–14.